

T. Károlyi Margit – P. Lakatos Ilona – Iglai Edit
Nyíregyházi Főiskola, tukacsne@gmail.com, lakatosi@nyf.hu, iglai.edit@gmail.com

A zsírosbödöntől a zsírosbögréig
(Tájnyelvi lexémák dimenzionális ábrázolásának tanulságai)

Köszöntő tanulmányunkkal nemcsak tisztelegünk ünnepültünk, Bura László, a kiváló nyelvész-, néprajz-, helynév- és valláskutató, a fáradhatatlan pedagógus előtt, hanem egyben szeretnénk meg is köszönni azt az önzetlen segítséget, melyet kutatómunkánkhoz elméleti, módszertani és gyakorlati szempontból nyújtott a hármas határ mentén végzett kutatásaink szatmári kutatópontjainak kiválasztásában, a gyűjtőmunka megszervezésében. Ünnepeltünk életútja hál' istennek felbecsülhetetlen tudásának, kitartó akaratának, munkabírásának, bölcsességének köszönhetően a címben jelzett folyamattal ellentétesen alakult, s most az életutat kerékbe törő események után több mint fél évszázaddal a Kárpát-medence magyar tudósainak, a kisebbségi értelmiségiek egyik nagy formátumú alakjaként ünnepelhetjük 80. születésnapján.

1997 óta a hármas határ biztosította lehetőséget kihasználva pályázati források bevonásával az országhatár két-két oldalán (magyar-ukrán, magyar-román) 18 településpáron (Lónya-Bótrágy, Barabás-Mezőkaszony, Beregsurány-Beregsom~Beregszász, Badaló-Nagyar~Tarpa, Tiszabecs-Tiszaújlak, Rozsály-Kispeleske, Csengersima-Szamosdara~Pusztadaróc, Börvely-Bátorliget) kutatjuk, hogyan hatott Trianon a nyelvi változásokra; a határ magyarországi és ukrán, illetve román oldalán található, a szétszakadás előtt szerves kapcsolatban lévő települések jelenlegi nyelvállapotában eltérő geopolitikai körülmények között milyen különbségek mutathatók ki. A vizsgált 18 település lakossága a Trianont közvetlenül megelőző időszakban egy-két család kivételével magyarnak vallotta magát, asszimilálódott ruszinok vagy románok jelenlétére csak a felekezeti megoszlásból tudunk következtetni (vö. Borovszky 1910, Lehoczky 1881, Fábíán 1939, Udvari 1991b). Az eltelt 90 év köztudottan hatott az elcsatolt terület népességének etnikai összetételére is, de a települések lakossága még napjainkban is döntően magyar. A szókészletben ezeken a szinte színmagyar településeken is megőrződtek a korábbi, több száz éves interkulturális, interetnikus kapcsolatok lenyomatai, s a lexikai vizsgálatokból vissza is lehet következtetni a nyelvi, kulturális kontaktusokra, illetve ezek erősségének területi kiterjedésére. A hármas határ jelenléte, a határon inneni és határon túli oppozíció mint vizsgálati szempont adalékokat szolgáltat ahhoz is, hogy az idegen államnyelvi jelenlét, a szláv vagy román nyelvi környezet nyelvi konzerváló hatása érvényesül-e bizonyos interkulturális hatásra visszavezethető lexémák esetében. A korpusz adatait aktív indirekt, kérdőíves módszerrel gyűjtöttük. Mintánk rétegzett, három életkori (fiatal, középkorú és idős) és három iskolai végzettség szerinti (alacsony, közép-, felsőfokú) csoportba tartozó adatközlők alkotják, akik lehetőség szerint nemcsak maguk helybeliek, hanem szüleik is. A vizsgálati módszerekről és az adatközlők kiválasztásáról bővebben írunk a *Többdimenziós nyelvfeldrajzi ábrázolás – dinamikus nyelvi struktúra* (P. Lakatos –T. Károlyi–Iglai 2012.) c. tanulmányunkban.

Ünnepeltünk dialektológiai, lexikai, néprajzi munkássága előtt tisztelegve a fenti kutatások lexikai korpuszát adó 141 fogalmi körből két olyan fogalmat választottunk, melyek megnevezésére a multikulturális együttélésnek, a román-magyar nyelvi, kulturális kontaktusoknak sajátos lenyomatát megőrizve román eredetű kölcsönszó is használatos a régióban. A két fogalom a 'zsír tárolására használatos zománcos edény' *bödön* dialektális lexikai válogatata a *putina*, illetve a fogalmi tájszóként értelmezhető ' a frissen ellett tehén tejéből forralással keletkezett túroszerű étel, összement fecstej ' *gulászta*.

A fogalmak tagolódását, a fogalmakhoz kapcsolódó nyelvi változóknak, azaz a különböző sztenderd és táji lexémáknak a területi és szociokulturális disztribúcióját dimenzionális térképlapokon (lexémáknak, lexémavariánsoknak mint nyelvi változóknak az ábrázolása az iskolai végzettség és életkor függvényében) mutatjuk be és elemezzük tíz településen (Bótrágy, Barabás, Mezőkaszony, Tiszabecs, Tiszaújlak) a magyar-ukrán, illetve (Rozsály, Kisperleske, Csengersima, Szamosdara, Bátorliget) a magyar-román határ két oldalán. (A dimenzionális nyelvföldrajzi ábrázolásról bővebben l. T. Károlyi Margit–P. Lakatos Ilona 2006:83–96.) Tanulmányunkban érintjük a nyelvjárási lexika szemantikai kérdéseit (szemantikai egység, lexikai egység, tautonima v. heteroníma, szinonimitás), illetve éppen az ezekhez kapcsolódó, pontosabban a fogalmak tagoltságából adódó, a használati bizonytalanságot tükröző variabilitáshoz köthető ábrázolási problémákat.

A zsír tárolására szolgáló edény fogalmának megnevezési rendszere a tagoltabb, 13 szemantikai egység alkotja (egy szemantikai egységbe tartozik egy-egy fogalom megnevezésének minden tagja l. Imre Samu 1986:13; Hegedűs 2001:380—381): *bödön/zsírosbödön/putina/zsíroputina/tonna/zsírotonna/bádóg/zsírosbádóg/kanna/zsíroskanna/fazék/vider/zsírosedény*. Ezeket a lexémákat és variánsaikat a vizsgált régió szempontjából nem lehet szinonimáknak tekinteni, hiszen ezek együttesen sem egy helyi beszélőközösség, sem egyetlen beszélő nyelvhasználatában nem helyettesíthetik egymást, azon egyszerű oknál fogva, hogy használatukban területi különbségek mutathatók ki. A nyelvjárási szakirodalom az egy fogalomhoz kapcsolódó területileg kötött lexémákat és változataikat tautonimáknak nevezi (vö. Imre Samu 1986:10, Hegedűs 2001:381). Természetesen, ha egy településen a denotátum jelölésére több lexémát, lexikai variánst használnak a helyi közösségben, akkor azok bizonyos megszorításokkal értékelhetők szinonimaként.

A denotátum megnevezésére szolgáló lexémák közül a két legmegterheltebb a standard *bödön* és a dialektális *putina* közös eredetre vezethető vissza a 'palack, edény' jelentésű latin *butiná-ra*. A *putina* a román *putin%* 'felfelé öblösödő faedény, hordócska túró, víz stb. tartására' átvétele, a *bödön* pedig délszláv közvetítéssel került a magyarba vö. szb.-hv. *bšdanj* 'kád, dézsa, Kj. R. *bedenj* 'kád, dézsa'; szln. *Bedenj* ua. (l. TESZ I. 357) Két beregi kutatóponton felbukkan még a *tonna* dialektális lexéma is, mely német átvétel (vö. né. *Tonne* 'faedény, hordó' TESZ i.h.) A további nem hapax jellegű, tehát szociális érvényű megnevezésekben metaforikus vagy metonimikus névátvitel figyelhető meg (pl. *bádóg*, *kanna* stb.), a névátvitel alapját az érintkezés vagy a funkcióban meglévő közös jegy adja.

A térképek jól mutatják, hogy a beregi kutatópontokon a fogalom tagoltabb, mint a szatmáriakon. pl. Barabás-Mezőkaszony:

zsirosbödön/bödön/zsirotonna/tonna/kanna/zsiroskana/putina, ugyanakkor a szatmári Kisperleske: *zsirosbödön/zsiroputina/putina*, Rozsály: *zsirosbödön/bödön/putina/bádóg*, a szabolcsi-szatmári Bátorliget: *zsirosbödön/bödön*, vagyis a beregi kutatópontokon egy-egy településen több szinonimát használnak, mint Szatmárban.

Bótrágyon ugyanakkor a változatok sokasága, a megnevezések tarkasága, a megnevezési bizonytalanság (*bödön*, *kanna*, *fazék*, *vider*, *zsirosfazék*, *zsirosbögre*) arra utal, hogy a régi denotátum az életmód megváltozásával kikerült a használatból, a megadott nevek már más denotátumot jelölnek. A nyelvhasználatban bekövetkező változás minősítése "Hiányos információk esetén ugyanis a tájszók élő vagy nem élő volta, illetve a nem élön belüli kiháló vagy ismeretlen, az élön belül pedig archaikus, a normatív vagy a neológ elemek elkülönítése nem lehet teljesen objektív" (Bokor József 1992: 40), de a gyűjtés módjából, az adatok egymáshoz való viszonyításából valószínűsíthető. Úgy gondolnánk, hogy az eredeti denotátumra anyagunkban az idősebb, alacsonyabb iskolai végzettségű adatközlők által használt *kanna/zsiroskanna* lexémavariánsok vonatkozhatnak. Ezt megerősíteni látszik a

MNYA 248. térképlapja is, a környező magyarországi településeken (O 12, O 15) a *kanna* a szociális érvényű lexéma. De az adott kutatópontra vonatkozó, a múlt század hetvenes éveiből származó gyűjtés (KMNYA) adatainak tanúsága szerint a nyelvjárási elsődleges nyelvű alacsony iskolai végzettségű, idős és középkorú adatközlők (vö. Lizanecz 1992:22) kizárólag a *zsírosbödön* lexémát adták meg. Korpuszunk adatainak értékelésekor azt is figyelembe kell venni, hogy a fogalom nevét tudakoló kérdés a jelenre vonatkozott, s fogalmi tartalma nem volt megfelelően leszűkítve: „*Mi az a zománcos edény, amiben a zsírt tartják?*”, s erre nyilván ki-ki a jelen állapotot legjobban jellemző denotátum nevét adta meg. (Az MNyA 248. térképlapján is ez a kérdés szerepel, melyet változatlanul vettünk át kérdőívünkbe, ahelyett hogy a fogalom körét a következő jellemzőkkel szűkítettük volna „...*nagyobb fedeles...*”). A válaszok mögött csupán sejteni lehet azt a társadalmi-politikai folyamatot, s az ezt kísérő életmódbeli változást, amely a *zsírosbödön*, illetve a 'bödön' jelentésű *kanna/zsíroskanna* lexémáktól a *fazékon* át a *zsírosbögréig* vezet. Ezt világítja meg a magyar nyelvterület másik részén (Nagyacsád) ismeretes szólás is: „*Eliül a zsíros bögre, hátul a lisztes tarisznya*” mondják az elszegényedett gazdag emberre.

A Bótrágyon használt lexémák (pl. *zsíroskanna*, *zsírosfazik*, *zsírosbögre*) egyértelműen utalnak arra, hogy különböző denotátumok állnak a nevek mögött, s a denotátumoknak a nem arra való, nem szokásos, hanem inkább alkalmi használatát támasztja alá az is, hogy ez esetben névként a morfológiailag motivált lexémavariánst adják meg. Ezek tehát nem a szociális érvényű, nem a közösség által elfogadott, hanem az alkalmi, a napi gyakorlatban használt denotátumok nevei, éppen ezért nem célszerű őket a 'bödön' lexéma térképlapján ábrázolni.

A szociális érvényű morfológiai tautonimák körében a motiválatlan változat összességében gyakoribb, mint a motivált. A korpuszban 72 *bödön*, 51 *zsírosbödön*, 33 *putina*, 1 *zsírosputina*, használatukban az országhatárnak nincs elkülönítő szerepe.

A standard *bödön* lexéma és variánsai (*bödöny*, *bödöng*, *zsírosbödön*) Kisperleske kivételével minden kutatóponton szociális érvényűek, a beregi és ugocsi kutatópontokon nagyobb e lexéma megterheltsége, mint a szatmáriakon. Kisperleskén az egyetlen *zsírosbödön* adat a lexéma neologizmus jellegére utalhat. A *putina* használata viszont egyértelműen Szatmárra jellemző, a beregi kutatópontokon megjelenő egy-egy *putina* lexéma nem szociális érvényű, valószínűsíthetően a szomszédos nyelvjárások kontaktushatása révén került be a beszélőközösségbe. A beregi kutatópontokon a dialektális *tonna/zsírostonna* a nyelvjárási átlaghoz viszonyítva archaizmusként (vö. Bokor 1992:36–38) értékelhető, ugyanis csak az idős, alacsony iskolai végzettségű emberek adják meg, s e lexémavariánsok megterheltsége is alacsony. E lexémák használatában csak az életkornak és az iskolai végzettségnek van nyelvhasználatot befolyásoló szerepe, az országhatárnak nincs.

A dialektális *putina* lexéma a szatmári kutatópontokon szociális érvényű, az országhatárnak van nyelvhasználatot befolyásoló szerepe, ugyanis a kisebbségi magyar településeken a használata nem függ a szociokulturális változóktól (életkor, iskolai végzettség), a magyarországi kutatópontokon viszont már inkább iskolai végzettség és életkor függvénye a dialektális lexéma megadása l. pl. a Rozsály-Kisperleske, ill. a Szamosdara-Csengersima településpárt.

A 'frissen ellett tehén első tejéből készült étel, az összement fecstej' fogalom megnevezésére csupán két lexéma, a *gulászta* és alakváltozatai (*gurászta/gurászla/gulász/gurász*), illetve a *fecs* és variánsai (*fecf/frecstej/frectej*) használatosak a hármasszár határ mentén. A fogalom jelölésére használt szó valódi fogalmi tájszónak (vö. Hegedűs 2001:383) minősíthető, mivel az étel készítése szorosan kapcsolódik a hagyományos paraszti gazdálkodáshoz, a köznyelvben ismeretlen a denotátum és a fogalom is. Az elsőként említett táji lexéma a *gulászta* a román *corás%*, *curást%* 'fecstejből készült étel, összement

fecstej' mellékjelentésű lexémavariánsok nyelvjárási átvétele(vö. Bakos 1982:258—259) . A román szó a latin *colostra* 'első tej az állatoknál ellés után, főcstej, előtej' (vö. Finály Henrik 1884) jelentésű szóból származik. (A néprajzi vonatkozásokat I. Málnási Ödön 1928.)

A *fecstej/fecs* metonimikus névátvitellel jött létre: *fecstej/fecs* 'állatok táplálására szolgáló folyadék → belőle készült étel. (Ugyanez a metonimikus névátvitelen alapuló poliszémikus jelentés az átadó román nyelvhez hasonlóan az alföldi magyar nyelvjárásokban a *gulászta* esetében is kimutatható pl. a Hajdúságban ÚMTSZ 2. 701.) A lexémavariánsok körében az összetett szóból szemantikai elvonással (vö. Imre 1986:36--37) keletkezett *fec/fecc/fecs* a nagyobb megterheltségű 88%.

A két dialektális lexéma izoglosszája jól kirajzolódik: a szatmári kutatópontokon a *gulászta* és variánsai (*gurászta/ gurászla/gulász/gurász*) kizárólagosak, a két ugocsai település Tiszabecs és Tiszaújlak az átmenetiséget képviseli, a fogalom megnevezése tagolt, de még a *gulászta* variánsai a dominánsak (83% %), az átmenetiséget nagyon jól mutatja, hogy a *fecstej* főként lexémakombinációkban jelenik meg (*gulászta/fecstej, gulászta/frecstej, fröcstej/gulászta*). A beregi kutatópontokon viszont szinte kizárólagos a *fec/fecc*, Mezőkaszonyban, illetve Barabáson csupán 1-2 adatközlő adja meg a *gulászta* lexémát, de kizárólag lexémakombinációban (*gulászta/fec*). A *gulászta* a beszélőközösségben neologizmus, ugyanis a KMNyA a két évtizeddel korábbi állapotot bemutató térképlapjain e két településen még egyáltalán nem szerepel (vö. Lizanecz 1992:668--669), feltételezhetően a környező nyelvjárások kontaktushatása révén került a nyelvjárásba

Néhány kutatóponton jól látható, hogy a szociokulturális változóknak van nyelvhasználatot befolyásoló szerepük. Barabáson a *fec/fecc* a fiatalok körében nem ismert, az átmenetiséget képviselő Tiszabecsen a kisebb megterheltségű *frecs/fec* variánsok használata iskolai végzettséghez és életkorhoz kötött, csak az alacsony iskolai végzettségű közép- és idős emberek ismerik, a többiek nem. Tiszaújlakon a *gurászla -r-es* alaki variánst csak az idősebbek adják meg. Az országhatárnak is van nyelvhasználatot befolyásoló szerepe. A dimenzionális térképlap elfedi, de a részkorpuszokban az informatizálás során kódolt adathiány bizonyítja, hogy a magyarországi kutatópontokon (Barabás, Csengersima, Bátorliget) bizonyos szociokulturális helyzetű adatközlői csoportok, leginkább a fiatalok nem vagy kevésbé ismerik a lexémát, valószínűleg azért, mert már a denotátummal sem kerültek kapcsolatba (vö. 1. sz. táblázat). Ez viszont ráirányítja a figyelmet arra, hogy a valódi tájszók dimenzionális térképlapjait ún. hiánytérképekkel (az adathiány társadalmi mutatókhoz való hozzárendelése) szükséges kiegészíteni, hiszen abban az esetben, amikor az adatokat nem lehet standard-dialektális oppozícióba állítani, a nyelvi és társadalmi struktúra együttváltozását, a kulturális folytonosság, a lokális identitás erősségének eltérő intenzitását csak e speciális térképek tudják érzékeltetni.

Mindezek ellenére a két ún. dimenzionális térképlap a hagyományos nyelvfeldrajzi ábrázoláshoz viszonyítva jobban szemlélteti a dinamikus társadalmi és nyelvi struktúra együttmozgását, a nyelv, nyelvhasználat heterogenitását, társadalmi beágyazottságát, a nyelvi változások irányát, ráirányítja a figyelmet a változások társadalmi okaira, s nem utolsó sorban adalékokat szolgáltat a szemantikai változások dinamizmusának tanulmányozásához is.

Irodalom

Bakos Ferenc 1982. *A magyar szóképzlet román elemeinek története*. Akadémia Kiadó, Budapest.

Bokor József 1992. Bokor József 1992. A tájszóképzlet minősített egységeinek egy minősítési rendszere. In: Szabó Géza (szerk.) *Magyar dialektológia. Stilisztika*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. Szombathely. 35—43.

- Borovszky Samu 1910. Szatmár vármegye. *Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfiai Társaság, Budapest.
- Fábián Sándor (szerk.) 1939. *Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e. vármegyék 1924–1938*. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest.
- Finály Henrik 1884. *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat. Magyar Irod. Intézet Könyvnyomda.
- Hegedűs Attila 2001.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 7. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.
- Lehoczky Tivadar 1881. *Bereg vármegye monográfiája*. I. Általános rész. Pallacsik Miksa Nyomda, Ungvár.
- Lizanec P. M. 1992. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötet*. Akadémia Kiadó Budapest. (KMNYA)
- Málnási Ödön 1928. A szoboszlói juhászat. *Néprajzi Értesítő*. 20:72—88.
- P. Lakatos –T. Károlyi–Iglai 2012. Többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás – dinamikus nyelvi struktúra. In. *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba.
- TESZ.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémia Kiadó, Budapest. 1967–76.
- T. Károlyi Margit–P. Lakatos Ilona 2006. A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás lehetőségei a hármastár menti korpuszban. *Magyar Nyelvjárások XLIV*: 83–96.
- ÚMTsz III. *Új Magyar Tájszótár III*. K–M. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Udvari István 1991a. A ruszin csoportok nyelvi folyamatairól. In: Győri Nagy Sándor–Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I*. Széchenyi Társaság, Budapest, 72–88.
- Udvari István 1991b. A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása. *Honismeret* 1991. 3. sz. 66-73.

Melléletek

Település	Életkor			Iskolai végzettség		
	14-30	31-60	61-	A	K	M
Barabás	92%	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
Csengersima	64%	Nr.	Nr.	58%	Nr.	Nr.
Bátorliget	100%	Nr.	Nr.	Nr.	100%	100%

1. sz. táblázat: Releváns adathiány a gulászta ismeretében
Nr. Nem releváns

1. sz. térkép

2. sz. térkép